

Kozyra, Waldemar

"Dzieje Mazowsza. T. 4, Lata 1918-1939",
red. J. Szczepański, Pułtusk 2010 :
[recenzja]

Rocznik Mazowiecki 23, 249-256

2011

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

**Dzieje Mazowsza, t. IV: Lata 1918–1939, red. J. Szczepański,
Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora,
Pułtusk 2010, 677 s.**

Pod koniec ubiegłego roku ukazała się praca zbiorowa pod redakcją znanego historyka dziejów Drugiej Rzeczypospolitej, prof. Janusza Szczepańskiego, prezentująca dzieje Mazowsza w okresie międzywojennym. Została ona wydana przez Akademię Humanistyczną im. Aleksandra Gieysztora, patronat nad nią objął marszałek województwa mazowieckiego, Adam Struzik, a współfinansował Urząd Marszałkowski Województwa Mazowieckiego. Wspomniana publikacja stanowi drugi z wydanych tomów syntezy *Dziejów Mazowsza* pod redakcją prof. Henryka Samsonowicza (tom I, opisujący dzieje Mazowsza do 1526 r., pod red. Henryka Samsonowicza ukazał się w 2006 r.).

Recenzowany tom IV *Dziejów Mazowsza* składa się z siedmiu części, indeksu miejscowości i nazw geograficznych, indeksu nazwisk oraz bogatego zestawu tabel i fotografii. Część pierwszą: *Źródła do dziejów Mazowsza w latach II Rzeczypospolitej* (s. 7-17) napisał Edward Kołodziej, drugą: *Życie polityczne* (s. 19-270) – Janusz Szczepański, trzecią: *Życie gospodarcze* (s. 271-387) – Edward Kołodziej. Następne części napisali: Bożena Ostrowska – *Ochrona zdrowia na Mazowszu* (s. 389-522), Tadeusz Kowalski – *Szkolnictwo i oświata* (s. 423-532), Andrzej Stawarz – *Życie kulturalne* (s. 533-600), ks. Michał Marian Grzybowski – *Kościół katolicki* (s. 601-632).

Tom otwiera opracowanie E. Kołodzieja, traktujące o źródłach do dziejów Mazowsza z okresu Drugiej Rzeczypospolitej. We wstępie autor pisze, że poważna część dokumentów została zniszczona podczas powstania warszawskiego w 1944 r., ale mimo to relatywnie najwięcej źródeł dotyczących ziemi mazowieckiej zachowało się w archiwach warszawskich, głównie w Archiwum Akt Nowych. Zwrócił również uwagę na archiwalia przechowywane w Archiwum Państwowym m.st. Warszawy i w jego oddziałach w Mławie, Grodzisku Mazowieckim, Otwocku, Pułtusku oraz w Archiwum Państwowym w Płocku. Kołodziej zwrócił uwagę na ogromne dla historyków znaczenie źródeł drukowanych. Słusznie uważa, że walor źródeł historycznych mają też dzienniki urzędowe, wydawane przez centralne i wojewódzkie urzędy administracji zespolonej i niezespolonej, działające na terenie Mazowsza, a które przechowywane są głównie w bibliotekach naukowych.

Część drugą publikacji przygotował Janusz Szczepański. Jest nią świetnie opracowane, a zarazem bardzo obszerne studium na temat życia politycznego Mazowsza w okresie międzywojennym. W pierwszym fragmencie autor scharakteryzował obszar Mazowsza, przyjmując, że jest to tzw. Mazowsze historyczne, którego część zachodnią i centralną stanowiło województwo warszawskie, a wschodnią – białostockie.

Szczepański bardzo dokładnie omówił sytuację polityczną, panującą na ziemi mazowieckiej w pierwszych miesiącach Polski Niepodległej. Ukazał nam, jak spontanicznie społeczeństwo Mazowsza wyzwalało swoją ziemię spod okupacji niemieckiej, jak tworzyło pierwsze organy władzy państwowej i współtworzyło jednostki Wojska Polskiego (pułki ułanów: 3., 4., 5., 7.; pułki piechoty: 5. leg., 6. leg.,

10., 21., 32., 33.). Pisał o działaniach poszczególnych obozów, partii i ruchów politycznych polskich, jak też mniejszości narodowych, przede wszystkim żydowskich; o funkcjonowaniu szeroko rozumianego obozu lewicowego na czele z Polską Partią Socjalistyczną, Polskim Stronnictwem Ludowym „Wyzwolenie”, Polską Organizacją Wojskową, Milicją Ludową oraz powstałą w grudniu 1918 r. Komunistyczną Partią Robotniczą Polski, tworzącą Rady Delegatów Robotniczych. Omówił działalność polityczną organizacji związanych z obozem narodowym, chrześcijańską demokracją, umiarkowanym ruchem ludowym (Polskie Stronnictwo Ludowe „Piast”) oraz współpracujących z nimi kręgów duchowieństwa katolickiego. Słusznie stwierdził, że pierwszym sprawdzianem wpływów politycznych, które poszczególne ugrupowania posiadały wśród mazowieckiego społeczeństwa, były wybory z 26 stycznia 1919 r.

Janusz Szczepański wnikliwie scharakteryzował postawy społeczeństwa mazowieckiego w obliczu najazdu bolszewickiego 1920 r. Omówił powstawanie w poszczególnych powiatach i miastach Komitetów Obrony Państwa lub Komitetów Obrony Narodowej, które skupiały wszystkie – poza komunistami – stowarzyszenia i ugrupowania społeczno-polityczne, działające na obszarze Mazowsza. Następnie opisał przebieg zaciągu do Wojska Polskiego i Armii Ochotniczej, zwracając uwagę na środowiska, które powszechnie zgłaszały się do armii na apel Rady Obrony Państwa (młodzież uniwersytecka i gimnazjalna, ziemiaństwo, grupy inteligentne, młodzież wiejska i robotnicza). Interesująco scharakteryzował działania militarne, w szczególności atak części oddziałów Michaiła Tuchaczewskiego na przedmoście warszawskie. Autor słusznie wyeksponował znaczenie północnomazowieckiego teatru Bitwy Warszawskiej. Świetnie tu operowała 5. Armia gen. Władysława Sikorskiego, rozbijając większość armii Frontu Zachodniego gen. Tuchaczewskiego, która latem 1920 r. ruszyła na Polskę z zadaniem jej zajęcia i zsowietyzowania.

W podrozdziale *W latach demokracji parlamentarnej 1921–1926* autor zaprezentował życie polityczne Mazowsza w pierwszym okresie niepodległości. Dużo uwagi poświęcił partiom politycznym i organizacjom społecznym, zwłaszcza tym, które wzięły aktywny udział w następnych wyborach parlamentarnych (wyznaczonych na 5 listopada 1922 roku). Autor słusznie konstatuje, iż układ sił społeczno-politycznych na Mazowszu, ukształtowany podczas wyborów parlamentarnych w 1922 r., utrzymał się z niewielkimi zmianami do maja 1926 r.

Janusz Szczepański dokładnie scharakteryzował okres po zamachu majowym (maj 1926 – marzec 1928), kiedy to w kraju, również na Mazowszu, kształtował się obóz sanacyjny, a zarazem trwała przebudowa polskiej sceny politycznej. Zakończeniem tegoż procesu były wybory parlamentarne wyznaczone na dzień 4 marca 1928 r. w Polsce. Odrębne listy wystawiły żydowskie stronnictwa socjalistyczne: Bund i Poalej Syjon – lewica. W ocenie wyborów parlamentarnych z 1928 r. czytamy, że potwierdziły one „załamanie się na Mazowszu prymatu obozu narodowego”, gdyż lista katolicko-narodowa uzyskała tylko 17,6% ogółu ważnych głosów. Plasowało ją to na trzecim miejscu po BBWR, który uzyskał 18,9% i PPS (18,7%), a przed PSL „Wyzwolenie” (16,6%). Oznaczało to trzykrotny spadek wpływów endecji w porównaniu z wyborami z 1922 r.

Autor bardzo interesująco przedstawił życie polityczne Mazowsza w latach 1928–1935 wskazując, że dopiero od 1928 r. rządy Marszałka J. Piłsudskiego można

uznać za w pełni autorytarne. Stwierdził, że odtąd piłsudczycy – ugruntowując swoje wpływy w społeczeństwie – poczęli kultywować szeroko rozumianą tradycję niepodległościową. Omówił działalność poszczególnych partii i organizacji społecznych związanych z obozem rządowym, jak też aktywność opozycji antysanacyjnej, która z czasem stworzyła blok zwany Centrolewem. Dalej – narastanie konfliktu między nimi, którego finałem było wyznaczenie na dzień 16 listopada 1930 r. nowych wyborów do parlamentu. Podczas kampanii wyborczej zaarrestowano i osadzono w twierdzy brzeskiej czołowych przywódców Centrolewu. Wyniki „wyborów brzeskich” na Mazowszu były następujące: BBWR wygrał bardzo nieznacznie, uzyskując poparcie 32,2% ogółu głosujących (w skali kraju wynosiło ono 46,8%). Na drugim miejscu uplasował się Centrolew (Związek Obrony Praw i Wolności Ludu) uzyskując 28,05%, a obóz narodowy otrzymał 26,69%. Według autora, podczas wyborów 1930 r. dał się zauważyć wyraźny spadek aktywności mazowieckich Żydów, chociaż wystawili oni swoje listy wyborcze. Bund wraz z Niezależną Socjalistyczną Partią Pracy utworzył Blok Lewicy Socjalistycznej. Ugrupowania syjonistyczne skupiły się w Bloku Obrony Praw Narodu Żydowskiego w Polsce, a ortodoksi w Ogólnożydowskim Narodowym Bloku Gospodarczym, który poparł obóz sanacyjny. Ostatecznie większość tej społeczności opowiedziała się za partiami „mieszkańskimi”.

Szczepański konstatuje, że po wyborach 1930 r. na Mazowszu, tak jak i w całym kraju, nastąpiło odprężenie polityczne, a jednocześnie społeczeństwo mazowieckie było coraz bardziej zaabsorbowane pogłębiającym się kryzysem gospodarczym. W rezultacie na Mazowszu rozszerzały się wpływy partii komunistycznej, zwłaszcza w związkach zawodowych. By im przeciwdziałać, władze zwiększały represje wobec działaczy KPP. Jednakże największą siłą polskiego świata pracy pozostawała w dalszym ciągu PPS. Od 1931 r. radykalizującej się wsi mazowieckiej przewodziło Stronnictwo Ludowe. Wśród społeczności żydowskiej największe wpływy posiadali syjoniści, a w mniejszym zakresie ortodoksi i socjalistyczny Bund. Zaktywizowała się niewielka mniejszość niemiecka, zorganizowana w Niemieckim Związku Ludowym w Polsce.

W recenzowanym opracowaniu bardzo gruntownie omówione zostało życie polityczne Mazowsza w ostatnich latach II Rzeczypospolitej. Czytamy tu, że po śmierci J. Piłsudskiego (12 V 1935) w większości miast regionu dla uczczenia pamięci „Wielkiego Marszałka” odbywały się uroczyste posiedzenia rad miejskich, a w kościołach celebrowane były msze święte, organizowano również żałobne akademie i manifestacje. Po upływie urzędowego okresu żałoby coraz bardziej podzielone kierownictwo sanacji ogłosiło termin wyborów parlamentarnych na 8 września 1935 r. Zostały one zbojkotowane przez opozycję protestującą przeciwko niedemokratycznej ordynacji wyborczej. Ostatecznie w skali kraju do urn wyborczych nie zgłosiło się 63,5% uprawnionych. Na Mazowszu bojkot ten był jeszcze większy, gdyż nie poszło do nich 67% uprawnionych.

Po wyborach ukształtował się nowy układ sił politycznych, w którym obóz piłsudczykowski znalazł się w faktycznej mniejszości. Pod odnowionym kierownictwem (Edward Śmigły-Rydz, Ignacy Mościcki) bardzo szybko przeszedł on do ofensywy, powołując w lutym 1937 r. nową partię – Obóz Zjednoczenia Narodowego. Szczepański bardzo dokładnie omówił organizację OZN na Mazowszu,

jego funkcjonowanie i wpływy w poszczególnych warstwach społeczeństwa. Scharakteryzował działalność ugrupowań opozycyjnych na czele ze Stronnictwem Ludowym, Polską Partią Socjalistyczną, ruchem narodowym (Stronnictwo Narodowe, Obóz Narodowo-Radykalny Falanga), KPP oraz działalność mniejszości żydowskiej, która w tym czasie walczyła z narastającą falą antysemityzmu.

Szczepański – charakteryzując ostatni rok przed klęską wrześnieową – przedstawił euforię społeczeństwa mazowieckiego z powodu przyłączenia do Polski Śląska Zaolziańskiego, a następnie zmianę jego nastrojów wiosną 1939 r. w związku z groźbą wojny polsko-niemieckiej. Omówił antypolską postawę mniejszości niemieckiej, działania ugrupowań rządowych na rzecz konsolidowania społeczeństwa wokół Naczelnego Wodza i władz Rzeczypospolitej, patriotyczną postawę partii opozycyjnych, ofiarność ludności mazowieckiej na rzecz Funduszu Obrony Narodowej.

Trzecią część pracy stanowi obszerny artykuł Edwarda Kołodzieja o życiu gospodarczym Mazowsza w latach 1918–1939. Prezentując go, autor skoncentrował się na takich zagadnieniach, jak: straty wojenne i powrót uchodźców, rolnictwo, leśnictwo i przemysł drzewny, przemysł i kredyt, komunikacja, spółdzielczość, gospodarka samorządowa oraz emigracja zarobkowa. Stwierdził, że gospodarka mazowiecka w porównaniu z innymi regionami Polski była w dość dobrej sytuacji, gdyż wyróżniała się stosunkowo dużą intensywnością produkcji rolnej, rozwijanej głównie przez liczne średnie gospodarstwa chłopskie. Pod względem wysokości zbiorów żyta, buraków cukrowych i ziemniaków rolnicy tego regionu znajdowali się w czołówce krajowej. Dobrze rozwinięte było rzemiosło i handel, wzrastała też liczba robotników pracujących w przemyśle. W czasie Wielkiego Kryzysu Gospodarczego większość z nich pracowała przy rozbudowie infrastruktury gospodarczej (melioracje, drogi, mosty itp.).

Przed I wojną światową wychodźstwo zarobkowe na Mazowszu było bardzo duże, natomiast w okresie II Rzeczypospolitej znacznie zmalało. Miało to korzystne konsekwencje w zakresie stabilizacji miejscowego społeczeństwa, jednakże wpływało na wzrost bezrobocia. Według Kołodzieja, na funkcjonowanie mazowieckiej gospodarki pozytywnie wpływały ożywione kontakty z wielkim rynkiem warszawskim, właściwa polityka gospodarcza władz zmierzających do osłabienia napięć społecznych na terenach strategicznie ważnych przez rozwijanie robót publicznych, budowę umocnień wojskowych, składanie zamówień wojskowych itp. Nieco gorzej niż w innych regionach Polski rozwijała się na Mazowszu spółdzielczość. Niestety występowały też poważne zaniedbania, które były konsekwencją antypolskiej polityki władz zaborczych, a których nie udało się przezwyciężyć w okresie niepodległości. Zaliczyć do nich należy niedostatki w rozwoju infrastruktury gospodarczo-technicznej, niską lesistość Mazowsza, nie najlepszy stan higieny społecznej zwłaszcza na terenach wiejskich itp. Autor – analizując funkcjonowanie gospodarki mazowieckiej przez pryzmat życia gospodarczego w województwie warszawskim – zwrócił uwagę na poważne dysproporcje w jej rozwoju. I tak, bezpośrednio przed II wojną światową rolnictwo, rzemiosło i przemysł osiągnęły wskaźniki gospodarcze dorównujące czasom koniunktury gospodarczej (1927–1928), nie mogły jednak wchłonąć wzrastającej liczby nowych rąk do pracy. I chociaż udało się w stosunkowo krótkim czasie

poprawić warunki bytowania ludności niektórych miast, a niekiedy i wsi, poziom życia wielu mieszkańców Mazowsza pozostawiał wiele do życzenia. Kołodziej podkreślił, że w białostockiej części Mazowsza w wielu dziedzinach postęp w sferze gospodarczej był znacznie mniejszy niż w części warszawskiej, a niekiedy miał miejsce regres.

Autorką rozdziału poświęconego problemom ochrony zdrowia jest Bożena Ostrowska. Stwierdziła, że w ciągu dwudziestu lat Polski Niepodległej wydatki na cele zdrowotne w skali kraju wynosiły rocznie zaledwie 0,25 zł na jednego mieszkańca. Niewielkie nakłady rządu na państwową służbę zdrowia zmuszały związki komunalne do podejmowania szeregu inicjatyw na jej rzecz, które jednak bardzo uszczuplały zasoby finansowe (przede wszystkim budżety samorządów miejskich). Działania tych związków dotyczyły w szczególności poprawy stanu sanitarnego podległego im terenu, zapobiegania chorobom zakaźnym, prowadzenia szczepień ochronnych, budowy łaźni, szpitali, propagowania profilaktyki chorób społecznych, higieny szkolnej; utrzymania lekarzy i personelu pomocniczego, realizowania opieki nad matką i dzieckiem, organizowania ośrodków zdrowia i przychodni specjalistycznych. W dalszym fragmencie swego opracowania autorka przedstawiła działania administracji rządowej, związków komunalnych, organizacji społecznych na rzecz podniesienia stanu sanitarnego mazowieckich miast i wsi, budowy wodociągów i kanalizacji, zwalczania chorób zakaźnych i społecznych, opieki nad matką i dzieckiem oraz młodzieżą. Następnie – lecznictwa szpitalnego, warunków leczenia w wybranych powiatach Mazowsza oraz warunków udzielania świadczeń zdrowotnych. Podsumowując swoje rozważania skonstatowała, że wzrost świadomości zdrowotnej społeczeństwa na Mazowszu był wspólną troską struktur państwowo-samorządowych i środowisk lekarsko-medycznych.

Praca dla obu stron była mozolna i trudna, gdyż sama znajomość rzeczy nie wystarczała do poprawy warunków w zakresie kultury zdrowotnej i leczenia chorych. Największym ograniczeniem w tym zakresie były środki pieniężne, których chronicznie brakowało. Pomimo wielu trudności i ograniczeń podejmowano różnorodne działania, by wzmocnić stan zdrowia ludności. Osiągnięcia dotyczyły głównie skutecznego zwalczania chorób zakaźnych i społecznych, prawidłowej organizacji ośrodków zdrowia, przychodni przeciwgruźliczych, przeciwjagliczych, organizacji szpitali różnych specjalności, które zwiększały możliwości lecznicze i pozwalały na izolację chorych. Nie można również pominąć osiągnięć w zakresie opieki nad matką i dzieckiem oraz opieki nad młodzieżą szkolną. Należy zgodzić się z Ostrowską, gdy pisze: „Oceniając pracę powiatowych urzędów zdrowia, władz samorządowych z terenu Mazowsza oraz wielu towarzyszt i społeczników, można stwierdzić, że tylko dzięki ich ogromnej determinacji stan sanitarny i zdrowia mieszkańców Mazowsza w okresie międzywojennym ulegał ustawicznej poprawie”.

Część piątą dzieła stanowi opracowanie Tadeusza Kowalskiego pt. *Szkolnictwo i oświata*. Poruszył w nim kwestię organizacji i funkcjonowania administracji oświatowej w regionie mazowieckim, sprawy wychowania przedszkolnego, szkolnictwa powszechnego, preparand nauczycielskich, czyli kursów wstępnych do seminariów nauczycielskich, funkcjonujących w pierwszych siedmiu latach

Drugiej Rzeczypospolitej. Scharakteryzował pracę seminariów nauczycielskich, średnich szkół ogólnokształcących, szkolnictwa zawodowego, w tym szkół rzemieślniczo-przemysłowych, handlowych, rolniczych, zawodowych szkół żeńskich, publicznych szkół zawodowych doksztalających.

Kowalski omówił też szkolnictwo specjalne, szkoły dla mniejszości narodowych, a w szczególności szkoły dla mniejszości żydowskiej oraz niemieckiej. Pisał o oświacie pozaszkolnej dla dorosłych (kursy początkowe i zwalczanie analfabetyzmu, szkoły dla dorosłych, uniwersytety ludowe), o bibliotekach oświatowych, infrastrukturze materialnej oraz budownictwie szkolnym. Autor słusznie stwierdził, że naszkicowany przez niego obraz rozwoju szkolnictwa i oświaty na Mazowszu w latach 1918–1939 jednoznacznie dowodzi, że od pierwszych dni odzyskania niepodległości i polskiej państwowości aż po tragiczny wrzesień 1939 r. urzeczywistniała się w większym lub mniejszym stopniu idea demokratycznego państwa w dziedzinie kształcenia i wychowania.

Zbudowany od podstaw, a następnie ciągle modyfikowany – wedle możliwości społeczno-ekonomicznych i założeń nowoczesnej pedagogiki – system edukacji narodowej odegrał istotną rolę w oświeceniu społeczności regionalnych i całego narodu. Niewątpliwie okres dwudziestolecia międzywojennego dla Mazowsza stanowił niezwykle ważny etap w ilościowym i jakościowym rozwoju wszystkich form organizacyjno-strukturalnych działalności edukacyjnej. Poddanie olbrzymiej grupy dzieci, młodzieży oraz licznych kręgów osób dorosłych systematycznemu i zorganizowanemu oddziaływaniu pedagogicznemu doprowadziło do radykalnego wzrostu poziomu oświecenia publicznego i świadomości narodowej wśród społeczeństwa mazowieckiego. Wymierne wskaźniki jednoznacznych osiągnięć oświatowych pozwoliły autorowi skonstatować, iż w okresie międzywojennym Mazowsze zaliczało się do regionów o dość dobrze rozwiniętym szkolnictwie podstawowym, średnim, zawodowym oraz oświacie pozaszkolnej.

Autorem części przedostatniej jest Andrzej Stawarz, który przedstawił dzieje życia kulturalnego na Mazowszu w latach 1918–1939. Rozpoczął od omówienia warunków materialnych i społecznych jego rozwoju, wskazując, że po odzyskaniu przez Polskę niepodległości życie kulturalne zaczęło z wielką siłą tętnić na nowo, już bez skrępowania obcymi przepisami administracyjnymi czy względami politycznymi. Trud organizacyjny w tej dziedzinie spoczywał w miastach i miasteczkach Mazowsza najczęściej na barkach stosunkowo niewielkich środowisk lokalnej inteligencji: księżach, nauczycielach, lekarzach, adwokatów, sędziach, urzędnikach. Natomiast na wsi wiodącą rolę odgrywało nauczycielstwo, strażacy, aktywiści ruchu ludowego, ale też w coraz większym stopniu starsza, kształcąca się młodzież.

Ogólnie rzecz biorąc, zdecydowana większość ówczesnych organizatorów życia kulturalnego i rozrywki na ziemi mazowieckiej pracowała całkowicie społecznie. Autor bardzo interesująco omówił rozwój kultury tradycyjnej, kulturowanej głównie w środowiskach wiejskich. Wymienił formy aktywności społeczno-kulturalnej mieszkańców regionu, w szczególności ruch regionalny (regionalizm), ruch obywatelski, rolę świąt oraz rocznic państwowych (narodowych), znaczenie obchodów lokalnych jubileuszy, udział wojska w życiu kulturalnym Mazowsza, ruch społeczno-kulturalny, relację Kościół katolicki – kultura, a także

aktywność społeczności żydowskich. W dziele *Formy działalności kulturalnej* zaprezentował problemy bibliotek i czytelnictwa, rozrywki masowej (kino – repertuar i widzowie), kultury muzycznej, teatru, ośrodków literackich, środowiska artystów plastyków, *novum* instytucjonalnego, jakim były muzea i *novum* medialnego, czyli radia. Należy więc przyznać rację autorowi, gdy konstatuje, że Mazowsze w pełni uczestniczyło w kształtowaniu i ubogacaniu kultury narodowej II Rzeczypospolitej.

Trudny do przecenienia jest tutaj przede wszystkim wkład środowisk twórczych – oprócz Warszawy – Płocka i innych miast regionu, a także indywidualnych artystów, którzy pracując na ziemi mazowieckiej, pracowali na rzecz kultury narodowej. Bardzo interesujące, choć nieliczne były inicjatywy kulturalne, wywodzące się z tradycji ludowej, i to w czasie, gdy coraz bardziej zauważalny był proces jej rozpadu. Jednakże takie inicjatywy, jak widowisko *Wesele na Kurpiach* czy pionierskie działania Ogniska Księżackiego Kultury, Sztuki i Przemysłu Ludowego w Łowickiem stały się istotnymi wydarzeniami w ówczesnej kulturze polskiej. Mimo wielu poważnych barier, trudności i przeciwności losu życie kulturalne na Mazowszu rozwijało się, a niekiedy wręcz (w części ośrodków) rozkwitało. Z pewnością jednym z najistotniejszych osiągnięć owych trudnych lat było wypracowanie formuły otwartego ruchu społeczno-kulturalnego oraz podstaw nowoczesnego regionalizmu, a ponadto podejmowanie wielu inicjatyw na rzecz demokratyzacji uczestnictwa w życiu kulturalnym. Autor słusznie konkluduje, że II wojna światowa oraz dostanie się Polski na kilkadziesiąt lat w strefę wpływów sowieckich w ogromnej mierze przekreśliły te osiągnięcia i z takim mozołem wypracowany dorobek.

Część ostatnią recenzowanego dzieła stanowi artykuł ks. Michała Mariana Grzybowskiego o dziejach Kościoła katolickiego na Mazowszu w okresie międzywojennym. We wstępie pisze, że zamierzał skoncentrować się na szczególnym rysie tych dziejów, czyli duchowości katolickiej ludności Mazowsza. Obszarem jego zainteresowań była archidiecezja warszawska i diecezja płocka, których przeszłość tworzy historię Kościoła mazowieckiego. Stąd też opis rozpoczął od zaprezentowania sylwetek dwóch hierarchów: arcybiskupa warszawskiego, kardynała Aleksandra Kakowskiego, i biskupa płockiego, Antoniego Juliana Nowowiejskiego. Następnie scharakteryzował działalność Kościoła katolickiego na Mazowszu w ostatnich latach niewoli i podczas I wojny światowej, a w Polsce Niepodległej aktywność jego władz w dziedzinie erygowania nowych parafii, kościołów i kaplic. Podkreślał, że w tym czasie mazowiecka hierarchia kościelna była żywotnie zainteresowana wzmocnieniem karności wśród duchowieństwa oraz ożywieniem i podniesieniem na wyższy poziom życia religijnego wiernych, stąd też odwoływała się do sprawdzonego w historii środka, jakim były synody diecezjalne. Autor przedstawił sprawę powołania w Warszawie nuncjatury apostolskiej oraz krótkie biografie jej zwierzchników, scharakteryzował działalność wyższych i niższych seminarium duchownych, jak też innych katolickich placówek dydaktycznych. W dziele *Osobowe fundamenty i filary Kościoła na Mazowszu* wspominał o dwóch arcybiskupach warszawskich z przełomu XIX/XX w., to jest o abp. Wincentym Teofilu Chościaku-Popielu i abp. Apolinarym Wnukowskim. Ks. M.M. Grzybowski przybliżył nam sylwetki współpracowników abpa A. Kakowskiego, czyli biskupów

pomocniczych warszawskich: Stanisława Kazimierza Ruszkiewicza, Władysława Maksymiliana Szcześniaka i Władysława Szlagowskiego oraz biskupa polowego WP, Stanisława Galla. Następnie współpracowników bpa A.J. Nowowiejskiego, to jest biskupów pomocniczych płockich: Adolfa Szelążka i Leona Wetmańskiego. Bardzo obszernie scharakteryzował zagadnienia związane z nowymi zgromadzeniami zakonnymi i sanktuariami, mazowieckim kościołem „odrestaurowanym i okrzeplym”, ofensywą prasy katolickiej i wydawnictwami kościelnymi, aktywną postawą laikatu katolickiego na Mazowszu.

Podsumowując, należy stwierdzić, że praca zbiorowa *Dzieje Mazowsza: lata 1918–1939* (t. 4, Pułtusk 2010) pod redakcją Janusza Szczepańskiego zasługuje na szczególne wyróżnienie. Składa się z siedmiu części napisanych przez znawców historii Mazowsza pierwszej połowy XX wieku. Na uwagę zasługuje zwłaszcza studium Janusza Szczepańskiego (liczące 250 stron) o życiu politycznym ziemi mazowieckiej w latach 1918–1939, które z powodzeniem może być odrębną publikacją książkową. Z obowiązku recenzenta chciałbym zwrócić uwagę na brak w książce map ilustrujących chociażby podziały administracyjne Mazowsza oraz na pewne dysproporcje pomiędzy objętością rozdziału poświęconego życiu politycznemu Mazowsza a pozostałymi rozdziałami. Niezależnie od tych drobnych uwag jestem przekonany, że dzieło to stanie się obowiązkową pozycją dla każdego historyka zgłębiającego wiedzę na temat przeszłości regionu mazowieckiego. Z niecierpliwością będą oni oczekiwali na opracowanie i wydanie drukiem kolejnych tomów syntezy *Dziejów Mazowsza*.

Waldemar Kozyra